

NUTQNING IJTIMOIIY-MADANIY XOSLANISHI

Dilfuzaxon Odilovna Hasanova
Zulfiya Alisher qizi Usmonxo‘jayeva
zulfiyausmonhujayeva@gmail.com
Qo‘qon davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada nutqning ijtimoiy-madaniy xoslanishini belgilovchi lingvistik, sotsiokulturologik va etnomadaniy omillar ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Nutqning shakllanish jarayonida milliy tafakkur, madaniy xotira, sotsial rollar, semantik qatlamlar va funksional kodlarning tutgan o‘rni yoritiladi.

Kalit so‘zlar: ijtimoiy-madaniy xoslanish, lingvokulturologiya, sotsiolingvistika, madaniy omillar, kommunikativ muhit, ijtimoiy rollar, nutq madaniyati

SOCIO-CULTURAL FORMATION OF SPEECH

Dilfuzaxon Odilovna Hasanova
Zulfiya Alisher kizi Usmonkhoyjayeva
zulfiyausmonhujayeva@gmail.com
Kokand State University

Abstract: This article provides a scholarly analysis of the socio-cultural markedness of speech and the linguistic, sociocultural, and ethnocultural factors shaping it. The study highlights the roles of national cognition, cultural memory, social roles, semantic stratification, and functional codes in speech formation.

Keywords: socio-cultural markedness, linguoculturology, sociolinguistics, cultural factors, communicative environment, social roles, speech culture

KIRISH

Inson nutqi - bu nafaqat muloqot vositasi, balki millatning tarixiy tafakkuri, madaniy qadriyatlari va ijtimoiy ongining ifodasidir. Shu ma'noda qaralganda, borliqni lisoniy tasvirlash jarayonida etnik tafakkur izlari ko'plab ijtimoiy-madaniy shakllarda ifodalanadi. Nutqning ijtimoiy xoslanishi ham aynan shu milliy tafakkur va madaniy tajribaning lisoniy ko'rinishiga bog'liq. Nutqdagi bu xususiyatlarni shakllantiruvchi asosiy omillardan biri bu etnik tafakkurning rivojlanish darajasi, uning tarixiy qatlamlari va ularning hozirgi zamon nutq madaniyatidagi o'rni hisoblanadi.

Bugungi kunda tilshunoslikda, ayniqsa lingvokulturologiya va etnolingvistika sohalarida nutqning milliy xoslanishi masalalari alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Avvalgi davrlarda faqat izohiy yoki etimologik tadqiqotlar doirasida ko'rib chiqilgan lisoniy birliklar endilikda ijtimoiy-madaniy kontekstda, insonshunoslik fanlari yondashuvida o'rganilmoqda. Bu yondashuv tilning nafaqat grammatika yoki leksik qurilishigina emas, balki u orqali namoyon bo'ladigan madaniy xotira, ijtimoiy institutlar va tafakkur shakllari bilan chambarchas bog'liqligini ochib bermoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Nutqning ijtimoiy xoslanishi bu shunchaki til hodisasi emas, balki keng qamrovli ijtimoiy-madaniy jarayon bo'lib, unda etnosning o'z tarixiy tajribasi, urf-odati, mentaliteti, diniy va falsafiy qarashlari lisoniy vositalar orqali ifodalanadi⁹. Shu sababli, tilshunoslikda ijtimoiy vositalarni va milliy-madaniy xususiyatlarni lingvistik analizda e'tibordan chetda qoldirmaslik zamonaviy ilmiy tadqiqotlarning muhim talabi bolib qolmoqda.

Sotsiolingvistika va lingvokulturologiyada nutqning sotsial xoslanishi doimo turli omillar bilan bog'liq holda izohlangan. Tilshunos olimlar tilning etnik tafakkur bilan bevosita aloqadorligini ta'kidlaydi. Amerikalik sotsiolingvist Uilyam Labov ham ijtimoiy tabaqa, kasb va guruh a'zoligi nutq shakllanishida yetakchi o'rin tutishini ko'rsatadi.

Rus filologlaridan R.A.Budagov, A.D.Desheriyev, I.F.Protchenko, I.K.Beloded, A.D.Shveytser, L.B.Nikolskiy, G.V.Stepanov, V.V.Kolesov, V.D.Bondaletov, L.I.Barannikova, L.M.Orlov kabi bir qator sotsiolingvistlar jamiyat va til o'rtasidagi mutanosiblik, so'zlovchi va til orasidagi bog'liqlik muammolari ustida ilmiy izlanishlar olib borishgan. Albatta, ular o'z ishlarida til va nutqning ichki qonuniyatlaridan tashqari uning ijtimoiy tabiati, struktural xususiyatlari, so'zlovchilarning tildan foydalanishi, tilning hududiy xoslanishi, sotsial jihatdan farqlanishini ilmiy tahlil etib berdilar¹⁰.

TAHLIL VA NATIJALAR

Bugungi lingvistik paradigmalarda nutqning shakllanishi va undagi ijtimoiy xoslanish jarayonlarini aniqlashda madaniy qadriyatlar va ularning etnomadaniy kontekstdagi ifodasi muhim o'rin tutadi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, alohida olingan, sistemadan ajratilgan yoki uzilgan madaniy qadriyatlarni to'g'ridan-to'g'ri biror etnomadaniyatning universal belgisi sifatida talqin etish yetarli asosga ega emas. Chunki bunday qadriyatlar faqatgina etnik-madaniy tizimlar orasidagi qiyosiy tahlilni amalga oshirishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, ammo ularni butun boshli madaniy identitetni yaxlit idrok qilish mezoniga aylantirib bo'lmaydi.

Muloqot madaniyatini shakllantirish, shuningdek, barqaror va uzoq muddatli ijtimoiy rivojlanish strategiyasini belgilash uchun ancha kompleks va chuqur

⁹ Камолов Ф. Ўзбек тили лексикологияси. — Т.: Фан, 1983. - Б. 176.

¹⁰ Будагов Р.А. Язык реальность-язык. М.: Наука, 1983.; -Б-56

yondashuvni talab qiladi¹¹. Shuning uchun nutqning ijtimoiy xoslanishini ta'minlovchi ijtimoiy vositalarni faqat lingvistik darajada emas, balki ular bilan chambarchas bog'liq bo'lgan antropologik, psixologik, sotsiologik va madaniy omillar kesimida ham o'rganish lozim.

Inson mohiyatan ongli, nutqli va maqsadli faoliyatga ega sotsial mavjudot sifatida, o'z tafakkurini va jamiyatga bo'lgan munosabatini til orqali ifodalaydi. Shuningdek, insonning ijtimoiy tabiati uni boshqa mavjudotlardan ajratib turuvchi asosiy mezondir. Ko'plab nazariy qarashlarga ko'ra, inson ontologik jihatdan ijtimoiy ijtimoiy xoslanishini taminlovchi ijtimoiy vositalarni faqat lingvistik darajada emas, balki ular bilan chambarchas bogliq bolgan antropologik, psixologik, sotsiologik va madaniy omillar kesimida ham organish lozim.

Til va nutq sistemasi doirasida shaxsning ijtimoiy-madaniy xususiyatlarini ifodalovchi vositalar nihoyatda rang-barangdir. Bu vositalar orqali shaxs o'zining ijtimoiy maqomi, milliy kelib chiqishi, jinsiy, yosh va kasbiy holatini, dunyoqarashini va qadriyat tizimini bevosita yoki bilvosita tarzda namoyon etadi. Shaxsning sotsial belgilarini til orqali ifodalash ikki asosiy yosinda amalga oshiriladi:

ochiq ifoda shakli: bunda sotsiallik togridan-togri leksik vositalar (masalan, boy, domla, xalq, ayol, katta, yoshlar) orqali yuzaga chiqadi;

yashirin (bilvosita) ifoda shakli: bu holatda sotsial belgilar pragmatik kontekst, matn strukturasidagi implicatura, kinoya, metafora yoki noverbal vositalar (intonatsiya, tana tili, pauzalar) orqali anglashiladi¹².

Inson nutqi, avvalo, real borliqning subyektiv idrok etilishi va ijtimoiy muhitda qayta ishlanishi natijasida shakllanadi. Bu jarayonda nutq faqat aloqa vositasi sifatida emas, balki etnik tafakkur, madaniy meros va sotsial holatning aks ettiruvchisi sifatida maydonga chiqadi¹³. Har bir til va undagi lisoniy ifodalar tizimi o'ziga xos etnik va ijtimoiy modifikatsiyalarni o'zida mujassam etadi. Ayniqsa, borliqning etnik-lisoniy tasviri doimo sotsial tarmoqlanish hamda etnomadaniy mentalitet bilan uzviy bog'liq holda namoyon boladi.

Nutqdagi ijtimoiy xoslanish har bir shaxsning sotsial pozitsiyasi, madaniy qadriyatlari va guruh identifikatsiyasiga asoslangan milliy-madaniy belgilar tizimi orqali ifodalanadi. Til bu ijtimoiy tajriba, madaniy ong va sotsial rollarning shakllanishida yetakchi rol oynaydigan asosiy vosita bolib, u orqali etnomadaniy tizimning murakkab strukturalari namoyon boladi.

Etnomadaniy tizim tarkibida shaxsning nutq faoliyatini belgilovchi asosiy sotsiomadaniy omillar quyidagilardan iborat:

¹¹ Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. — М.: Прогресс, 1977. - Б. 27

¹² Маъруфов З. Ўзбек тилида синонимия масалалари. — Т.: Фан, 1972. - Б. 80

¹³ Абдурахмонов И. Ҳозирги ўзбек тили: Семасиология. — Т.: HMT, 2013. - Б. 160.

1. Lisoniy kompetensiya- ya'ni shaxsning til imkoniyatlari va leksik-grammatik vositalardan foydalanish salohiyati;
2. Milliy identifikatsiya - nutqda milliy tafakkur, tarixiy-madaniy konnotatsiyalar orqali ifodalanadi;
3. Ijtimoiy-madaniy maqom - kasb, ijtimoiy mavqe, talim darajasi kabilar orqali anglashiladi;
4. Biologik-fiziologik belgilar - yoshi, jinsi, sogligi va tashqi korinishiga oid omillar;
5. Psixik turi -introvertlik/ekstravertlik, emotsional barqarorlik kabi psixologik omillar;
6. Ruhiy holati - nutq paytidagi kayfiyat, stress holati, ishonchli yoki ishonchsiz ohang;
7. Tashqi ko'rinish - kiyinish va odob-axloq qoidalari kabi elementlar ham ijtimoiy xoslikni bevosita ko'rsatadi¹⁴.

XULOSA

O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatdiki, nutqning ijtimoiy-madaniy xoslanishi ko'p qatlamli va kompleks jarayondir. Nutq ijtimoiy kodlarning, madaniy xotiraning, etnik tafakkurning, sotsial rollarning va semantik munosabatlarning uzviy ravishda namoyon bo'lishidir. Lisoniy hamjamiyat tarkibidagi kodlar - adabiy til, sotsiolektlar, dialektlar, jargonlar - ijtimoiy tizimning funksional tarkibini tashkil etadi.

Nutq shaxsning kimligini, jamiyatdagi o'rnini, ijtimoiy mavqeini, madaniy dunyoqarashini ifodalaydi. Shuning uchun nutqni tahlil qilish jarayonida lingvistik, psixologik, etnografik va sotsiologik yondashuvlarning integratsiyasi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Камолов Ф. Ўзбек тили лексикологияси. - Т.: Фан, 1983. - Б. 176
2. Будагов Р.А. Язык реальность-язык. М.: Наука, 1983.; -Б-56
3. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. - М.: Прогресс, 1977. - Б.
4. Маъруфов З. Ўзбек тилида синонимия масалалари. - Т.: Фан, 1972. - Б. 80
5. Абдурахмонов И. Ҳозирги ўзбек тили: Семасиология. - Т.: НМТ, 2013. - Б. 160.Н
6. Ахмедов А. Ҳозирги ўзбек адабий тилида нутқ маданияти. - Т.: Фан, 1995. - Б. 3

¹⁴ Ахмедов А. Ҳозирги ўзбек адабий тилида нутқ маданияти. — Т.: Фан, 1995. - Б. 30.